

3. Бондарко А.В. Об актуализационных признаках предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л., 1975. – С. 139-147.
4. Брицин В.М. Модальна грамматика дискурсу як один із напрямів семантико-синтаксичних досліджень // Мовознавство. – 2006. – № 2-3. – С. 101-110.
5. Вихованець І.Р. Грамматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К: Либідь, 1993. – 368 с.
6. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высш. шк., 1972. – 614 с.
7. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища шк., 1985. – 360 с.
8. Горпинич В.О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2000. – 360 с.
9. Девидсон Д. Общезначение и конвенциональность // Философия, логика, язык. – М., 1987. – С. 222.
10. Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конструировании предложения и суждения // Вопр. языкознания. – 1977. – № 4. – С. 37-48.
11. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты, предложения. – М., 1981. – С.241-242.
12. Сучасна українська мова. Синтаксис: Підручник / За ред. О.Д. Пономаріва. – К., 2001. – 400 с.
13. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л., 1990. – С. 67-78.
14. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2004. – С. 367-368.
15. Шабат С.Т. Речення питальної модальності в сучасній українській мові // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 53-58.
16. Шинкарук В.Д. Репрезентації модусних категорій у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1999. – № 2-3. – С. 50-56.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Нестеренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: словотвір, морфонологія, проблеми граматики української мови.

КАТЕГОРІЯ СУБСТАНЦІЙНОСТІ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ

Андрій ОЖОГАН (Київ)

У статті з позиції семантико-граматичного синтаксису проаналізовано категорію субстанційності, з'ясовано різні підходи щодо витлумачення непредикатних синтаксем – облігаторних і факультативних, встановлено закономірності функціонування синтаксем у реченнєвій структурі.

The category of substantiality is analyzed in this paper according to semantic-grammatical syntax; different points of view on understanding of the non-predicate syntaxems – obligatory and facultative – are described; the functioning of syntaxems in the sentence structure are examined.

У сучасній лінгвістиці до категорії субстанційності відносять зумовлені предикатом і залежні від нього іменникові компоненти (непредикатні синтаксеми), що мають властивість передавати сукупність функційних значень власне-предметності (суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія, локатива). На думку У. Чейфа, «будь-яке речення

побудовано довкола певного предикативного елемента. Відтак, хоча і не завжди, цей предикативний елемент супроводжується одним або більше іменниковими елементами» [16, 114].

Згідно з вербоцентричною концепцією Л. Теньєра, у центрі речення як багаторівневої ієрархічної побудови чи піраміди перебуває організувальний компонент – дієслово, який підпорядковує собі усі іменники, а ті, у свою чергу, підпорядковують прикметники. Зрештою, усі вони послідовно витворюють відповідні вузли [13, 349-405]. Показовим для теорії дієслівної валентності є розмежування всіх компонентів щодо вербати́ва-предиката на залежні (актанти, аргументи, партнери, додатки, комплементи) та вільні (сирконстанти, вільні поширювачі, ад'юнкти, суплементи, обставини). Різне найменування двох виокремлених груп засвідчує наявність різних підходів до їхньої характеристики. Власне, у сучасному мовознавстві ще не усталилися загальноприйняті терміни на позначення цих компонентів. Однією з актуальних, досі не розв'язаних, залишається проблема класифікації непредикатних знаків. Метою нашої наукової розвідки є аналіз основних напрямків, підходів у вивченні категорії субстанційності, з'ясування її специфіки. Відповідно до поставленої мети передбачено розв'язати такі завдання: 1) визначити теоретичне підґрунтя кваліфікації непридикатних знаків; 2) окреслити місце іменникових компонентів у системі семантико-синтаксичних зв'язків німецької та української мов; 3) установити закономірності функціонування субстанційних синтаксем у структурі речення.

У процесі розвитку теорії валентності виокремилося декілька підходів щодо вивчення структури речення та його компонентів. Насамперед значного поширення набув формальний, у межах якого дослідження валентності дієслова корельовані лише з поверхневим синтаксичним рівнем. Прихильник цього напрямку визначають мовні одиниці, що вступають у валентні відношення з вербати́вом у реченні, як актанти (*Mitspüler, Ergänzungen*), їм протиставляються вільні елементи речення або поширювачі (*Angaben*), які слугують для семантико-синтаксичного розгортання речення.

Акцентуючи увагу на формі й семантиці синтаксичних елементів, Л. Теньєр розмежовує актанти й сирконстанти. На його думку, «...актанти – це особи або предмети, які в будь-якій якості... та будь-яким способом, навіть найпасивнішим, беруть участь у процесі» [13, 117]. За формою вони завжди є іменниками чи їхніми еквівалентами, натомість сирконстанти представлені прислівниками або їхніми еквівалентами й виражають обставини (часу, місця, способу та ін.), у яких розгортається процес. За значенням сирконстанти є «повністю факультативним» елементом, натомість актанти «утворює таку єдність із дієсловом, що зазвичай без нього значення дієслова було б неповним» [13, 141]. Учений також наголошував на тому, що вербати́ви мають різну кількість актанти́в.

На тісний зв'язок актантів із дієсловом і на здатність вільних поширювачів розгортатися в реченні вказують й інші дослідники [6; 5; 22; 8; 11 та ін.]. Зокрема, мовознавці виокремлюють облігаторні й факультативні актанти. Зазвичай до обов'язкових актантів відносять ті, відсутність яких порушує граматичну правильність речення або ж неназивання яких у реченні актуалізує інший лексико-семантичний варіант слів [6; 14]. За твердженням В. Єрхова, «обов'язковими актантами потрібно визнати тільки такі компоненти речення, які повністю необхідні для формування мінімальної структури, яка здатна функціонувати у якості окремого висловлювання поза контекстною й ситуативною зумовленістю» [5, 26-27].

У свою чергу С. Кібардіна виокремлює такі три типи актантів: 1) змістовно й структурно обов'язкові, 2) змістовно обов'язкові, структурно факультативні, 3) змістовно й структурно факультативні. Змістовно обов'язкові актанти, на думку вченої, «віддзеркалюють основні ознаки ситуації, абсолютно необхідні для передачі інформації про неї, їхня відсутність зумовлює зміни значення дієслова (позначення іншої ситуації), вони завжди знаходять вираження у тексті», а змістовно факультативні актанти «називають менш суттєві ознаки ситуації, які не потребують обов'язкового вираження, їхня відсутність не перекручує інформації про ситуацію і не змінює значення дієслова» [8, 91]. За твердженням дослідниці, загальна кількість змістовно обов'язкових і факультативних актантів не перевищує шести-семи, у тому числі не більше п'яти змістовно обов'язкових; кількість обов'язково реалізованих – не більше трьох.

У теорії валентності інколи йдеться про так звані «інкорпоровані» («включені») актанти. Сутність інкорпорації актантів, за словами І.П. Шишкіної, полягає «у фіксуванні та закріпленні одного чи декількох синтаксичних актантів у рамках однієї дієслівної лексеми через її семантичну структуру» [18, 74]. Включення реалізується завдяки наявності у структурі значення дієслова певних сем, які виявляються за аналізу його лексикографічних словникових дефініцій. З-поміж інкорпорованих актантів помітне місце посідає інструмент, а також актанти, які характеризують із різних боків спосіб здійснення й перебіг дії.

Облігаторні й факультативні компоненти у структурі речення німецької мови аналізує відомий германіст Г. Брінкман. Щоправда, він ці компоненти називає «партнерами», «учасниками» (Mitspieler), учений зауважує, що максимальна їхня кількість при дієслові дорівнює трьом. Облігаторним, на його думку, є другий «учасник» у формі знахідного відмінка, бо за трансформації актива в пасив прямий додаток стає підметом, що засвідчує двобічний зв'язок між цими «учасниками» [19, 223-340]. Таку концепцію Г. Брінкмана не можна вважати цілком логічною й умотивованою, оскільки в ній відсутні чіткі критерії розмежування облігаторних і факультативних компонентів. Для розрізнення цих

«учасників», «компонентів» Г. Гельбіг слушно запропонував використовувати трансформаційний метод – метод опущення того чи того компонента. Якщо за елімінації змінюється семантика реченнєвої конструкції (порушується її граматичність і комунікативність), то такий компонент варто зараховувати до облігаторного [12]; факультативним виступає компонент тоді, коли слово вимагає заповнення не всіх можливих, а хоча б однієї з двох чи більше різних позицій.

Інший німецький мовознавець У. Енгель називає непередикатні знаки «додатками» (Ergänzungen) [20], науковець до залежних від дієслова компонентів відносить додаток у називному відмінку (суб'єкт), додатки у родовому й давальному відмінках, додатки із прийменником, ситуативний додаток (місце й час), директивний додаток (направлення), експансивний додаток (зміни в часі та просторі, які вимірюються), номінальний додаток, ад'єктивний додаток і вербативний додаток [20]. Показово, що концепція цього дослідника взята за основу новітньої теорії валентності дієслова в німецькому мовознавстві. Зосібна, автори нового й найґрунтовнішого словника валентності німецьких вербативів («VALBU – Valenzwörterbuch deutscher Verben» (2004) виокремлюють клас додатків (Ergänzungsklassen (E-Klassen), у який об'єднують чотири групи: певні відмінки (kasusbestimmte E-Klassen), а саме: називний (Nominativergänzung), родовий (Genetivergänzung), давальний (Dativergänzung), знахідний (Akkusativergänzung); прийменникові (präpositionale) додатки; передикативні й вербативні (prädikative und verbative) додатки.

Основними актантами дієслова є суб'єкт і об'єкт. Якщо перший називає активного діяча, носія стану, то другий – предмет, на який спрямована дія, внаслідок чого той залишається незмінним або ж змінюється сам чи змінює своє ставлення до суб'єкта, дії. Зауважимо, що ці основні актанти відзначаються широкою семантикою, яка конкретизується в межах одного валентного типу вербативів.

У сучасному синтаксисі досить популярним є семантичний напрямок, у межах якого валентність вивчають з позицій розмежування двох рівнів речення: поверхневого (синтаксична валентність, Wertigkeit) і глибинного (семантична валентність, Selektion). При цьому структуру глибинного рівня репрезентують, окрім дієслова-передиката, аргументи (непередикатні знаки).

Розгляд непередикатних знаків як «аргументів» пов'язують із відмінковою граматиною, зокрема з працями Ч. Філлмора [15; 21]. Виокремивши у реченні (S) пропозицію (P), у формуванні якої беруть участь вербатив й одна чи більше іменних груп, «кожна з яких пов'язана з дієсловом певним відмінковим відношенням», а також модальний комплекс (M), який включає в себе заперечення, час, спосіб, вид, учений зосереджує увагу на дослідженні саме пропозиції.

Аргументи Ч. Філлмор потрактує як «глибинні відмінки», за його твердженням: «Змісти відмінків утворюють набір універсальних, можливо, вроджених, понять ідентифікувальних, деяких типів суджень, які людина спроможна робити про події, що відбуваються навколо неї, – суджень про речі такого характеру, як «хто зробив щось», «з ким щось сталося», «що зазнало якоїсь зміни» [15, 405]. З огляду на певні відмінкові функції, науковець вичленовує шість типів аргументів, які, на думку Ч. Філлмора, доцільно використовувати при описі англійського речення: 1) агентив (A) – істота-ініціатор дії; 2) інструменталіс (I) – нежива сила або предмет, що входять до дії або стану; 3) датив (D) – істота, яку зачіпає стан або дія; 4) фактитив (F) – істота або предмет, які виникають унаслідок дії; 5) локатив (L) – місцеперебування чи просторова орієнтація дії або стану; 6) об'єктив (O) – предмет, який зачіпає дію або стан; функція об'єктива залежить від семантики дієслова [15]. Запропонована теорія Ч. Філлмора набула поширення у лінгвістиці, оскільки її можна було застосовувати за опису не лише англійської, а й інших мов, адже відмінки як глибинні семантичні структури притаманні синтаксису всіх мов. Вагомим було й те, що ця теорія, протиставляючи одиниці мовних ярусів речення, розмежовує такі поняття, як суб'єкт і підмет, об'єкт і додаток, а це у свою чергу унеможливило термінологічну плутанину. Натомість зауважимо, що теорія глибинних відмінків у процесі свого розвитку зазнавала певних змін й увиразнила різні підходи мовознавців щодо з'ясування семантичних ролей аргументів у структурі речення. Властиво, сам Ч. Філлмор час від часу вносив корективи до своєї класифікації аргументів: виокремивши спочатку тільки п'ять функцій (агентив, ергатив, датив, комітатив, інструменталь), у подальшому він запропонував вирізняти вісім (агенс, контрагенс, об'єкт, результат, інструмент, джерело, мета, пацієнс) [21, 1-88].

Показово, що філлморівська теорія не передбачає якогось певного усталеного набору відмінків, відтак, мовознавці по-різному визначають їхню кількість та по-різному інтерпретують відмінкові ролі. Загалом кількість аргументів предиката може коливатись в межах від п'яти, зосібна стільки компонентів семантичної структури речення розрізняє, наприклад, Н.М. Арват [2, 52-61], до двадцяти п'яти, як це запропонував Ю.Д. Апресян [1, 285-286].

З опертям на філлморівську відмінкову систему вибудовує свою класифікацію аргументів Л. Чейф, за якою виокремлено сім типів аргументів-іменників: 1) агент – іменник на позначення діяча; 2) пацієнт – предмет у певному стані або положенні; 3) бенефіціант – іменник вказує на особу, яка має користь із того, про що говориться в останній частині речення; 4) експерієнцер – особа, чий умонастрій або розумові процеси зазнають впливу; 5) інструмент – предмет, що відіграє певну роль у здійсненні процесу, але не є рушійною силою, причиною чи ініціатором

дії; 6) додаток – іменник на позначення того, що створюється; 7) місцеположення – іменник на позначення локативних відношень до локативних дієслів стану [16, 113-123, 167-191].

Т.П. Ломтев розглядає види відношень, як «функції предмета», з-поміж яких розподіляє: 1) функцію виконавця дії; 2) функцію виконавця дії з наявністю спеціального моменту незалежності дії від волі діяча; 3) функцію об'єкта прямої дії; 4) функцію об'єкта непрямой дії; 5) функцію засобу або знаряддя дії; 6) функцію місця двовимірного простору; 7) функцію місця тривимірного простору [9, 425].

Семантичну інтерпретацію «глибинних» і «поверхневих» структур запропонував В.Г. Гак, виокремивши у структурі речення сім «реальних актантів», які частково збігаються з «глибинними відмінками» Ч. Філлмора: 1) суб'єкт (відправник); 2) об'єкт; 3) адресат; 4) субстанція, що сприяє або перешкоджає здійсненню процесу (ініціатор, знаряддя, причина); 5) просторовий конкретизатор (місцеперебування, вихідна або кінцева точка руху); 6) часовий конкретизатор; 7) субстанція, якій належить або частину якої становить суб'єкт або об'єкт [4, 80].

Досліджуючи семантико-синтаксичну організацію речення, В.В. Богданов розрізняє чотирнадцять семантичних функцій іменникових компонентів: 1) агентив – активний живий ініціатор дії; 2) пацієнтив – живий аргумент як об'єкт дії, стану або відношення; 3) бенефіціатив – істота-адресат, одержувач або взагалі той, на користь або на шкоду кому відбувається дія; 4) експерієнсив – істота, яка перебуває в певному фізіологічному або психічному стані, вираженому предикатом; 5) об'єктив – неживий аргумент як об'єкт дії, стану або відношення; 6) перцептив – об'єкт фізіологічної або психічної дії чи стану; 7) композитив характеризує семантему аргумента як матеріал, речовину, склад або вміст якого-небудь предмета, що виступає в ролі іншого аргумента; 8) інструментатив – знаряддя або інструмент; 9) медіатив кваліфікує семантему аргумента як засіб; 10) елементатив – активний неживий (звичайно природний, стихійний) виконавець дії; 11) ономасіатив – назва, прізвисько або кличка об'єкта-істоти або неістоти; 12) локатив – місце; 13) дескриптив – носій властивості, вираженої предикатом; 14) результатив – описує семантему аргумента, що виступає як результат дії предиката [3, 52-55].

На матеріалі групи дієслів незалежного спрямованого руху, Г.А. Змудяк визначає шість аргументів, що позначають предмети або відношення: 1) A – агент, істота, ініціатор руху; 2) Ab – початкова точка руху; 3) Ad – кінцева точка руху; 4) Itin – маршрут, шлях руху; 5) Instr – інструмент, засіб руху; 6) Dir – регулятор напрямку руху [7, 9].

Г. Лук'янова, досліджуючи функціонування відмінково-іменних структур на семантичному рівні в сучасній англійській мові, виокремила такі типи «семантичних ролей» (мовних відповідників учасників ситуації):

1) об'єктив – предмет-неістота, якого стосується дія і який відіграє нейтральну роль у ситуації; 2) каузатив – особа чи предмет, що є причиною дії, стану, процесу; 3) інструмент – знаряддя або засіб, які використовує агент для виконання дії; зазвичай співвідноситься з неживим предметом і передбачає усвідомлену дію, тому наявний тільки в структурах з агентом; 4) матеріал – речовина, склад або вміст будь-якого аргумента, що сприяє здійсненню дії й впливає на її результат; 5) комітатив – особа, яка є іншим, окрім підмета, учасником ситуації; 6) колаборатив – особа, що змушує підмет узяти участь у дії, вираженій присудком; 7) локатив – указує на місце дії, стану або процесу; 8) квалітатив – характеризує якісний бік дії, стану або процесу; 9) темпоратив – позначає час і частотність дії, стану або процесу; 10) джерело; 11) мета [10, 71-73].

Прикметно, що ведучи мову про аргументи, учені зазвичай поділяють їх на лівобічні та правобічні. Якщо перші представлені у семантико-синтаксичній структурі речення одним елементом, то других може бути від одного до шести. При цьому під лівобічним аргументом розуміють суб'єкт, тобто той конституент предикативних відношень, який виступає субстанцією, що є джерелом якоїсь із виокремлених предикативних ознак, носієм її. Н.Ю. Шведова із суб'єктом пов'язує носія дії, стану, сприйняття, відношення або ознаки. «Суб'єкт, – на її думку, – це той (те), від кого (чого) спрямована дія, стан, сприймання, відношення (у широкому розумінні охоплюючи володіння) або ознака» [17, 464]. Показово, що суб'єкт є не тільки активною субстанцією, що функціонує в реченнях із предикатами дії, а й пасивною, що функціонує у реченнях з іншими типами предикатів. Щодо правобічних аргументів, то вони являють собою ті елементи семантико-синтаксичних відношень, які постають як залежні від предиката субстанції, на які спрямовано дію, за участю яких відбувається дія або яких стосується предикатна ознака. Власне йдеться про об'єкт, адресат, інструменталь, локатив. При цьому об'єкт ідентифікують із субстанцією, на яку спрямована дія, адресат – з особою, істотою, на користь/ на шкоду якої відбувається дія, інструменталь – із предметом, істотою, за допомогою яких здійснюють дію.

Оскільки на основі семантико-синтаксичних відношень виокремлюють синтаксеми (мінімальні семантико-синтаксичні одиниці), що утворюють семантико-синтаксичну структуру речення, то в сучасному мовознавстві вже утрадиційнилося використання таких понять, як «предикатні синтаксеми» і «субстанційні синтаксеми». Останні передають значення реальної предметності.

БІБЛОГРАФІЯ

1. Апресян Ю.Д. К построению языка для описания синтаксических свойств речи // Проблемы структурной лингвистики, 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 279-325.

2. Арват Н.Н. О семантике предложения // Филол. науки. – 1979. – № 5. – С. 52-61.
3. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л. Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
4. Гак В.Г. К проблеме синтаксической семантики: Семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М.: Наука, 1969. – С. 77-85.
5. Ерхов В.Н. Семантическое варьирование глагольной лексики и ее семантико-синтаксическое окружение // Значение и речевых образований: Межвуз. темат. сб. – Калинин, 1979. – С. 25-34.
6. Зандау Г., Зоммерфельдт К. Семантические условия факультативности реализации валентности // Иностр. яз. в шк. – 1978. – № 2. – С. 21-27.
7. Змудяк Г.А. Роль логико-семантической валентности в организации структуры предложения (на материале группы глаголов независимого направленного движения): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.05 / Минск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – Минск, 1980. – 21 с.
8. Кибардина С.М. Валентность немецкого глагола: Дис. ... д-ра филол. наук. – Вологда, 1988. – 580 с.
9. Ломтев Т.П. Описание структуры предложения на основе его функционального представления // Slavia. – 1965. – № 3. – С. 422-430.
10. Лукьянова Г. Семантические характеристики предложно-именных конструкций в современном английском языке // Актуальні проблеми менталінгвістики. – К.: Брама, 1999. – С. 71-73
11. Сильницький Г.Г. Глагольная валентность и значение // Типология пассивных конструкций / Отв. ред. А.А. Холодович. – Л.: Наука, 1974. – С. 54-72.
12. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1978. – 258 с.
13. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 654 с.
14. Филичева Н.И. О словосочетаниях в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1969. – 205 с.
15. Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – 1981. – Вып. 10. – С. 369-495.
16. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 482 с.
17. Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание: VII Международный съезд славистов (Варшава, 21-22 августа 1973): Докл. сов. делегации. – М.: Наука, 1973. – С. 457-483.
18. Шишкина И.П. Глаголы с инкорпоративными актантами в современном немецком языке // Взаимодействие грамматических категорий в языке. – Вологда: Русь, 1996. – С. 74-75.
19. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. – Düsseldorf: Pädagogisches Verl. Schwann, 1962. – 654 S.
20. Engel U. Deutsche Grammatik. – Heidelberg Groos, 1988. – 888 S.
21. Filmore Ch. The Case for Case // Universals in Linguistic Theory. – New York: Holt et al. – Reinhart, 1968. – P. 1-88.
22. Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch Valenc und Distribution deutscher Verben. – 2 Aufl. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1973.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Андрій Ожоган – викладач Київського університету права НАН України.

Наукові інтереси: семантико-граматичний синтаксис.